

М. П. БОГУЦЬКА СЛОВО КАМІНЬ ЯК ГЕОЛОГІЧНИЙ ТЕРМІН

Слово *камінь* належить до найдавнішого шару лексики слов'янських мов (пор. рос. і блр. *камень*, п. *kaмен*, ч. *ka-men*, слвц. *kameň*). Воно має також відповідники, що походять від спільноіндоєвропейського кореня **kam-* в інших індоєвропейських мовах (пор. д.-ісл. *hammar*, д.-н. *hamar*).

Цікаво відзначити, що використання природного уламка каменя для виготовлення кам'яного молотка (та й сам уламок у руках людини став таким молотком) зумовило розвиток у наведених словах з германських мов (*hamar*, *hamar*) значення «молот». А наявність у ряді індоєвропейських мов відповідників у формі **akm-* (лит. *акмиõ*, латв. *akmens* «камінь»), які дослідники виводять від індоєвропейського кореня **ak-*, **ok-* «гострий», свідчить про розвиток у цих мовах нинішнього значення «камінь» з давнішого «щось гостре», пов'язаного з використанням каменя як первісного знаряддя праці.

Входячи до найдавнішого шару словникового складу сучасної української мови, слово *камінь* зберігає в ній давнє значення і вживається як родова, узагальнена назва твердих, кристалічних земних порід. Проте виділення ремесел в окрему галузь людської діяльності, розвиток продуктивних сил і удосконалення виробництва, широке використання мінеральної сировини, розширення знань людини про навколишній світ стимулювало широку диференціацію назв твердих земних порід залежно від їх фізичних властивостей, хімічного складу, практичного використання та ін. З розвитком геологічної науки виникли її галузі — мінералогія і петрографія, які вивчають тверді земні породи. З'явилася і багата термінологія цих галузей. Однак слово *камінь* зберігає своє узагальнююче значення «тверда гірська порода», з яким воно ввійшло до складу спеціальної термінології геолого-мінералогічних наук. Термінологізація слова *камінь* здійснювалася як за рахунок звуження, спеціалізації його значення в науковому обігу (таким шляхом відбувається розвиток значень усіх загальнонародних слів, що входять до спеціальної термінології), так і за рахунок обмеження широкого, загальнонародного значення слова за допомогою спеціальних означень.

У сучасній геолого-мінералогічній термінології субстантивні словосполучення з основним словом *камінь* уживаються як засіб номінації близько 150 різновидів природних мінералів. Значення слова *камінь*, означаючи гірську породу, розрізняються за допомогою залежних слів, що вказують на її хімічний склад та фізичні властивості або на наявність певних домішок тощо, напр.: *камінь алебастровий*, *камінь алюмінієвий*, *камінь важкий*, *камінь восковий*, *камінь галуновий*, *камінь кремнефтористий*, *камінь магнітний*, *камінь мильний*, *камінь плавкий* та ін.; на зовнішній вигляд, форму рисунка, лінії, нюхові, смакові, дотикові сприймання і т. ін.: *камінь аспараговий*, *камінь білий*, *камінь виноградний*, *камінь гіркий*, *камінь голчастий*, *камінь гороховий*, *камінь жирний*, *камінь ікраний*, *камінь канарковий*, *камінь лазуровий*, *камінь мінливий*, *камінь місячний*, *камінь моховий*, *камінь небесний*, *камінь перлинний*, *камінь променистий*, *камінь рисячий*, *камінь серпанковий*, *камінь скляний*, *камінь смоляний*, *камінь сталевий*, *камінь фігурний* і т. ін.; на місце залягання чи на географічну зону, топонім, де вперше знайдено родовища мінералу: *камінь амазонський*, *камінь болотний*, *камінь бухарський*, *камінь галіційський*, *камінь гірський*, *камінь морський*; на зв'язок з певними етнонімами: *камінь арабський*, *камінь вірменський*; на практичне застосування: *камінь аптекарський*, *камінь олівцевий*; на повір'я, з якими нібито пов'язані властивості каменя (назви переважно застарілі): *камінь любові*, *камінь могильний*, *камінь орлиний*; на органічне походження (місце утворення в організмі): *камінь нирковий*, *камінь печінковий* (ці назви більше вживані в медицині та ветеринарії).

У ряді випадків можливі і тричленні словосполучення, в яких залежні слова вказують не на одну, а на кілька ознак чи властивостей каменя, на ряд домішок (включень), що входять до складу мінералу: *камінь блискучий залізний*, *камінь вугільний залізний*, *камінь глинистий залізний*, *камінь жовтий залізний*, *камінь листуватий чорно-бурий*, *камінь променистий лужний* та ін.

Серед наведених назв мінералів, в основі яких лежить слово *камінь*, є значна кількість народних або застарілих, синонімічних, а іноді і зайвих, непотрібних. Вони, хоч і відомі в науковій геолого-мінералогічній термінології, проте використовуються в ній нерівномірно.

У процесі розширення наукових знань про мінерали (їх будову, склад, властивості, практичне використання і т. ін.) і відкриття нових, не відомих раніше мінералів їх номенклатура уточнюється, стає численнішою, утворюється на новій основі. Сучасні словники геолого-мінералогічної термінології подають звичайно не лише терміни активного вжитку, а й ті, що перейшли в пасивний фонд цієї галузі наукової термінології як застарілі. При вилученні того або іншого терміна з наукового обігу і заміні його іншим необхідно мати відомості про те, якому термінові відповідає вилучений термін. Саме через це до реєстру таких словників входять як рекомендовані, так і нерекomenдовані терміни (див., напр.: Лазаренко Є. К., Винар О. М. Мінералогічний словник. — К., 1975).

Серед наведених назв *камінь алебастровий* є застарілою назвою групи мінералів, для яких тепер у науковій термінології уживається термін *сталагміти*. Відповідно замість *каменя аптекарського* уживається назва *серпентин*, *каменя арабського* — *бірюза*, *каменя Бахуса* — *аметист* тощо. Деякі назви-словосполучення з словом *камінь* уживаються як термінологічні синоніми до сучасних, новіших термінів (часто це утворення на основі словосполучення за допомогою автохтонних чи іншомовних словотворчих засобів): *камінь амазонський* — *амазоніт*, *камінь ікряний* — *ікрянець*, *камінь капський* — *алмаз капський* і т. ін.

Ряд назв вживаються як народні або розповсюджені лише в даній місцевості, і під ними вони відомі фахівцям, які паралельно вживають також наукові терміни на означення цих же мінералів: *камінь громовий* — *рутил*, *камінь орлиний* — *жеод* тощо.

Окремі словосполучення, переважно ті, що позначають коштовні або напівкоштовні мінерали, виходячи з ужитку в науковій геолого-мінералогічній термінології, продовжують функціонувати в розмовній мові: *камінь вірменський* — *лазурит*, *камінь меккський* — *халцедон* тощо. Щодо таких термінів, як *камінь аспараговий*, *камінь білий*, *камінь болонський*, *камінь бурий*, *камінь галиційський* та ін., то вони, означаючи здебільшого різні гірські породи, в яких у процесі їх глибшого дослідження були виділені окремі мінерали, на сучасному етапі розвитку геолого-мінералогічної науки в її термінології виявляються зайвими. Проте вони відбивають різні етапи розвитку народних і наукових знань про тверді гірські породи і тому, належачи до пасивного фонду геологічної термінології, фіксуються в словниках.

Отже, широке використання загальноживаної лексеми *камінь* на означення численних різновидів твердих гірських порід відбиває процес розширення людських знань про них, різні етапи формування наукової геологічної термінології на основі традиційної народної лексики.